

Brieven aan mijn moeder

Colofon

ISBN: 978 94 6365 524 8

1e druk 2023

© 2023, Chaja Ravinsky-Mandelbaum en Jan Toppinga

Exemplaren zijn te bestellen via de boekhandel
of rechtstreeks bij de uitgeverij:

Uitgeverij Elikser

Ossekop 4

8911 LE Leeuwarden

www.elikser.nl

Vormgeving binnenwerk: Evelien Veenstra

Vormgeving omslag: Tamar Dovrat-Ravinsky

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op wat voor wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur en de uitgeverij.

This book may not be reproduced by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the author and the publisher.

Brieven aan mijn moeder

Chaja Ravinsky-Mandelbaum

Redactie en historisch onderzoek: Jan Torringa

Voor mijn drie dochters

Efrat, Noa en Tamar

Inleiding

Toen Ilse Birnbaum in 1946 in Haifa van de boot stapte bezat ze niet veel meer dan een stapeltje van 109 brieven, geschreven door haar geliefde Erco, die in 1944 in Auschwitz was vermoord. Het zijn deze brieven die de kern vormen van dit boek. Ilse en Erco schreven elkaar in het Duits. Ilses dochter Chaja heeft de brieven later in het Nederlands vertaald.

Ilse Birnbaum en Ernst (Erco) Cosmann hadden veel gemeen. Zij waren beiden afkomstig uit welgestelde, geassimileerde Joodse milieus in Duitsland, hadden hun land moeten verlaten en waren in Nederland terechtgekomen. Ilse, geboren in 1921, en Ernst, een jaar ouder, groeiden op onder heel andere omstandigheden dan hun ouders. In 1933 kwamen de nazi's aan de macht in Duitsland en het was voor de jonge generatie al snel duidelijk dat ze geen toekomst meer hadden in hun vaderland. Zij voelden zich daarom aangetrokken tot het zionisme. Onder de steeds toenemende haat tegen de Joden was er geen andere oplossing: een eigen, Joods land stichten.

Thuis hadden ze nooit iets gehoord over Palestina als toekomstig Joods thuis. Hun ouders hoorden tot de groep mensen die zich meer Duitser dan Jood voelden en die een goede positie in de maatschappij hadden. Voor de jongere generatie in Duitsland was het steeds toenemende antisemitisme en, vanaf 1933, een regering die steeds meer anti-Joodse maatregelen nam, de realiteit waarin zij opgroeiden.

Ilse en Ernst ontmoetten elkaar in Amsterdam bij de Joodse jongerenbeweging Maccabi Hatzair, waar veel jonge mensen zoals zij lid van waren: afkomstig uit welgestelde, geassimileerde families, die voor het eerst horen over Palestina en de Joodse cultuur. Zij deelden een groot ideaal: in Palestina de woestijn tot bloei brengen en een Joods thuis stichten. Zij wilden als voorbereiding op hun *alija*, de emigratie naar Palestina, de ambachten leren die in dat nieuwe land nodig zouden zijn.

Erco wilde boer worden en ging stage lopen bij een boer in Wilp, tussen Deventer en Apeldoorn. Later werd hij opleider op een nieuwe landbouwschool voor Joodse jongeren in Huize Voorburg in Elden, bij Arnhem.

Voor Ilse, streng en conservatief opgevoed, was het moeilijk om Erco vaak te zien. De Birnbaums vonden Erco niet de juiste partij voor hun dochter en hadden vooral bezwaren tegen zijn zionistische idealen. Zij hadden een heel andere toekomst in gedachten voor hun dochter dan die als boerin in een ver, onbekend land. Ilse deelde de bezwaren van haar ouders aanvankelijk en zij en Erco discussieerden er heftig over, ook per brief. Toch reisde Ilse regelmatig naar Wilp en later naar Elden, aanvankelijk gechaperonneerd door haar jongere zusje Margot. Met veel list en bedrog slaagden Ilse en Erco er in om elkaar toch privé te zien. In hun briefwisseling, waarvan alleen de brieven van Ernst aan Ilse overgeleverd zijn, is de ontwikkeling van hun liefde te volgen.

Huize Voorburg in Elden in 1930

In de vroege ochtend van 3 oktober 1942 werd Huize Voorburg omsingeld door de Duitsers. Alle 38 Palestina-pioniers die er woonden werden opgepakt en afgevoerd naar kamp Westerbork. Uit Westerbork stuurde Ernst Ilse nog een dertigtal brieven. Tweemaal lukte het hen om elkaar te ontmoeten. Ernst wist zich onmisbaar te maken in het kamp en bleef er bijna een jaar. Op 14 september 1943 werd hij echter toch op transport gesteld en afgevoerd naar Auschwitz-Monowitz, waar hij op 17 januari aan honger en uitputting bezweek. Zijn laatste woorden aan Ilse waren: ‘wees sterk, geloof in onze liefde en in onze gemeenschappelijke toekomst’.

Ilse overleefde de oorlog, emigreerde naar Israël, trouwde er en kreeg een dochter, Chaja. In de jaren 1950 keerde zij terug naar Amsterdam, waar zij in 1999 overleed. De eerste die het historische belang van de brieven onderkende was Shlomo Samson, vriend en medepionier van Erco, die de brieven in het Hebreeuws vertaalde en ze gebruikte voor zijn boek *Tussen duisternis en licht*.

Tijdens de lockdown in het coronajaar 2020 besloot Ilses dochter Chaja eindelijk de brieven te gaan lezen. Hierdoor ontdekte ze het geheim van haar moeder. In het gezin waarin ze opgroeide kreeg altijd het lijden van haar vader, die vele kampen, waaronder Auschwitz, had overleefd, alle aandacht. Over het oorlogstrauma van haar moeder werd nooit gesproken.

Montag 5. Oct. 1942

Mein geliebter Ernst,
Die ganze Tragik und Hoffnungslosigkeit unserer Sache kommt mir jetzt erst richtig zum Bewußtsein. Bisher war betäubt, als die Menschen um mich herum haben mich nicht zum Bewußtsein kommen lassen. Erst jetzt wo ich ganz allein bin, allein ohne Dich, in einer trostlosen Bahnhofshalle in Bwille, erst jetzt begreife ich gänzlich, Du bist nicht mehr erreichbar für mich. Meine Energie und Lebenswille ist schon gebrochen, ich bin so ein unfähiges Mädchen, Du mein Geliebter warst die Kraft in meinem Hintergrund. Alle Handlungen und Gedanken waren durch Dich angetrieben. Ich weiß, ich bin nervlich schon lange ein Schwächling, aber jetzt kann ich nichts mehr daran ändern - Du, mein Alles bist nicht mehr da!

Ich weiß, daß dieser Brief Dich nie erreichen wird, aber er beruhigt mich. Mein Gewissen kann kein Mensch beruhigen. Ich wollte Dich Freitag abend haben; ich habe mich gehen lassen und war zu bequem, liebchen, das ist nie wieder gut zu machen.

Was denkst Du jetzt mein Blondes? Wenn ich mit bei Dir wäre. - Wozu hat man sich einen Kameraden fürs Leben ausgesucht wenn in seinen schwersten Stunden er nicht bei ihm ist. Oh, Ltekes, ich weiß nichts mehr, ich bin leer wie eine schlechte Nuss. Mein Licht ist weg - Datsa. Ilse

Diesen Brief schrieb Ilse, als sie hörte, daß Eldon nach Westerbork geschickt wurde. Sie hat den Brief nicht abgeschickt - darum blieb er erhalten

*Shlomo Samson in Kibboets Schlucht,
Israël, 2021. Daarnaast een brief van Ilse
aan Ernst in het handschrift van Samson.
Hij schreef alle brieven eerst over voordat hij
ze in het Hebreeuws vertaalde.*

Deel 1

Ernst en Ilse

Ilse

Het is een lange mooie zomerdag, 26 juli 1921. Het lang verwachte kindje, een meisje, Ilse, opent haar oogjes en ziet een prachtige wereld. Innsbrucker Straße 12, Schönberg, Berlijn.

Kindermeisjes, kinderkamer, kinderwagen, wit gesteven kant en een capeje van wit bont. Alles kraakhelder, mooi en schoon.

Na twee jaar krijgt Ilse een zusje, Margot. Kindermeisjes, kinderkamer, kinderwagen, wit gesteven kant en twee capejes van wit bont.

Kaethe met Ilse in 1921

Berlijn 1925: Ilse en Margot

Het leven is mooi in Berlijn, vooral voor geassimileerde Duitse Joden als de Birnbaums, die in de eerste plaats echte trotse Duitsers zijn en in de tweede plaats Joden. De Eerste Wereldoorlog, waar Rudolf Birnbaum op alle fronten hevig had meegevochten, van Saarland tot Silezië, is voorbij. Hij komt moe maar gelukkig van het front terug. Het leven met zijn geliefde Kaethe komt eindelijk op gang.

Voormalig soldaat Rudolf Birnbaum wordt een geslepen effectenhandelaar op de beurs van Berlijn. Hij is succesvol en geniet met zijn familie van het goede leven. Het

*Rudolf Birnbaum, Iles vader,
in 1915*

gezin verhuist naar een deftig appartement aan de Hewaldstraße 9, Schönberg, vol prachtig biedermeier meubilair en kunstvoorwerpen. Elke zomer reizen ze naar een andere badplaats. Ze gaan naar Arendsee, Norderney, Warren, Binz, en in 1928 zelfs naar Sicilië in de zomer en naar Sankt Moritz in de winter. Ze reizen van de ene badplaats naar de andere, alle vier takken van de familie gaan mee. Vati Rudolf heeft twee broers en een zuster: Onkel Benno, Onkel Willy en Tante Else. Mutti Kaethe heeft een zuster, Tante Dora. Alle Onkels, Tantes en hun kinderen reizen samen, vrolijk en gezellig, naar hun geweldig goedgeorganiseerde vakanties. De mooiste kleren worden in de koffers geladen, de nieuwste juwelen versieren hals, vingers en armen. Alle *Kindermädchen* komen mee, de families zijn gelukkig. *La dolce vita*, de wereld is prachtig, Berlijn de beste plek waar je kunt wonen.

Vakantie in Binz in 1925, iedereen in het wit gekleed, zoals het hoort op vakantie aan zee

1924, de Birnbaums in Arendsee met vakantie

In 1930, na het uitbreken van de economische wereldcrisis van 1929, verliest de Duitse munt veel van zijn waarde, het werkloosheidspercentage is hoog en stijgt met de dag. In september 1930 worden er verkiezingen gehouden. De NSDAP van Adolf Hitler wordt de op een na grootste partij in Duitsland, na de socialisten en voor de communisten. De grote tijd van de nazipartij begint. De verkiezingen van november 1932 zijn de laatste democratische verkiezingen in Duitsland en in januari wordt Hitler rijkskanselier. Binnen één jaar vormt hij Duitsland om tot een nationaalsocialistische, totalitaire staat. Tegenstanders worden opgepakt, politieke partijen verboden, de hele maatschappij wordt grondig genazificeerd. Het economisch herstel en het nieuwe nationaal bewustzijn zorgen voor grote steun onder de bevolking.

De wereld verandert, er moeten beslissingen genomen worden, Ilse komt huilend van school naar huis. De juffrouw heeft gezegd: *'In deinem Haus ist wahrscheinlich der Kamm in der Butter!'*, het is er een puinhoop.

*Ilse thuis, Hewald strasse 9 Berlijn
"prachtig Biedermeier meubilair", 1927*

De situatie wordt met de dag moeilijker. Vati Rudolf neemt zijn eerste besluit en zo wordt Ilse naar Engeland gestuurd zodat ze niet meer naar haar Duitse school hoeft. Ilse verlaat haar ouderlijk huis al op haar twaalfde.

Ilse in Haslemere, Engeland op kostschool, 1936

Veel Joodse kinderen uit families die het zich kunnen veroorloven sturen hun kinderen naar Engelse kostscholen. Ilse komt terecht op een kostschool in Haslemere, de Stroatley Rough School, waar veel Joodse kinderen uit Duitsland op zitten. Al heel vlug is ze daar overgelukkig. In Haslemere heeft ze een geweldige tijd. Vele jaren later spreekt ze nog altijd met een glimlach en een groot geluksgevoel over deze jaren. Margot, die twee jaar jonger is, blijft thuis. De communicatie met het ouderlijk huis verloopt nu alleen nog maar per post. In 1935 komt Ilse voor een wintervakantie naar huis.

Veel van Ilses vriendjes en vriendinnetjes van de school gaan in de zomer van 1936 voor de zomervakantie terug naar Duitsland, net als Ilse. Met haar schoolgenootjes uit Haslemere gaat ze naar een zomerkamp van Habonim in Hamburg.¹ Deze ervaring zal een grote rol gaan spelen in haar toekomstige leven, hier worden de zaden van het zionisme gezaaid. Bij de jeugdvereniging hoort ze over Palestina en het zionisme, idealen waarover nooit werd gesproken in haar geassimileerde ouderlijk huis.

Rudolf Birnbaum is vastberaden en besluit dat de hele familie Berlijn moet verlaten, er is geen plaats meer voor Joden. Voor allen regelt hij certificaten. Onkel Benno met zijn vrouw, tante Selma (geboren Lewinsky) en kinderen verlaten Duitsland en gaan naar Buenos Aires. Tante Else (geboren Birnbaum) en haar man Adolf Ebstein verlaten Breslau met hun dochter Lilo pas in 1940 en gaan naar Santiago de Chile, hun dochter Ruth vertrekt naar Montevideo in Uruguay, en hun derde, de jongste dochter Steffi (Ora), emigreert in 1939 met de Jeugd-alia naar Palestina.

¹ Habonim is een internationale socialistisch-zionistische jeugdbeweging en bestaat sinds 1928. De Nederlandse afdeling werd opgericht in 1950. Ook Ilses dochter zou er later enthousiast lid van worden.

Vrolijke Ilse (links), zomerkamp van Haboniem in Hamburg, 1936

Onkel Willy trouwt met Helene Feder, een niet-Joodse vrouw. Helene, een slimme en buitengewoon moedige vrouw, slaagt erin de hele oorlog met haar familie in Berlijn te blijven. Nadat ze haar hele familie heeft gered verlaten de jongste leden van de familie Birnbaum Duitsland pas als de oorlog voorbij is, naar Akko in Palestina. Tante Dora en haar man Adolf Liebeskind vertrekken naar New York.

Ilse, nog in Engeland, 1937

Rudolf Birnbaum verlaat Berlijn in 1934 en gaat naar Amsterdam. Kaethe en Margot blijven nog. Kaethe, weliswaar orthodox opgevoed, maakt nu gebruik van haar niet-Joodse afkomst. Zij regelt alles keurig en sluit alle openstaande rekeningen in Berlijn. In 1936 wordt een vrachtwagen volgeladen met alle mooie biedermeier meubilair en kunst. Ze verlaat met Margot haar geboortestad Berlijn, op weg naar Stadionweg 117 in Amsterdam, om nooit meer terug te keren. De familie, die altijd samen was en lief en leed innig met elkaar deelde, is nu over drie

continenten verspreid. Ze zouden elkaar nooit meer zien, en Berlijn nooit meer zien! Toch hebben alle broers en zusjes en hun kinderen de oorlog overleefd. Een wonder!

In 1938 doet Ilse haar eindexamens in Haslemere en gaat ze naar huis, niet meer Berlijn, maar Amsterdam. Ilse krijgt een mooie ruime kamer met een wastafel en twee ramen aan de straatzijde. Tramlijn 24 sjeest tot 11 uur 's avonds voorbij, straatlantaarns verlichten de Stadionweg de hele nacht, lichtstralen sluipen via grote glazen ramen de kamer binnen, licht en schaduw spelen op de houten vloer. Geen landelijk Haslemere, wel een bruisende stad!

Lijn 24 in de Stadionweg

Ernst

Ernst en zijn moeder, 1920

Ernst Cosmann wordt geboren op 22 mei 1920 in Wuppertal. Zoals veel Joden in Duitsland in die tijd staat de familie Cosmann ver van religie en traditie. Omdat er in Bielefeld geen Joodse school is gaat Ernst naar de openbare school. Hij komt uit een welgestelde familie, notabelen van de stad, zijn opa bezat een warenhuis in Recklinghausen. Zijn vader Fritz was als Duitse held, gedecoreerd met het IJzeren Kruis, uit de Eerste Wereldoorlog teruggekeerd en bouwt daarna een succesvolle praktijk op als advocaat.

*1915 Fritz Cosmann,
Eerste Wereldoorlog*

Vijftien jaar later is hij plotseling geen held meer, als Jood is hij nu een verrader van het Duitse volk geworden. In 1933 wordt hem verboden zijn beroep uit te oefenen en hij moet zijn gezin in leven houden met een schamel salaris van 200 Reichsmark, als secretaris van de Joodse gemeente. Na een langdurige ziekte overlijdt hij in 1937. Zijn vrouw Thekla vertrekt met Werner, Ernsts twee jaar jongere broer, naar Palestina. Ernst heeft het gezin dan al verlaten.

Tijdens zijn middelbare schooltijd komt Ernst tot het besef dat er in nazi-Duitsland geen toekomst voor hem is. Hij ontdekt het zionisme en heeft daar

heftige discussies over met zijn vader, die daar niets van moet hebben. Op 16-jarige leeftijd verlaat hij de school, zeer tegen de zin van zijn ouders. Zijn ouders hebben een heel andere toekomst voor ogen dan die als boer, maar Ernst zegt: 'In het land van Israël hebben ze boeren nodig, geen academici.'

Ernst op zijn eerste verjaardag met zijn vader, 22 mei 1921

In 1936, Ernst is 16 jaar oud, gaat hij naar de *hachsjara*-boerderij 'Halbe' in de buurt van Berlijn. Daar blijft hij twee jaar. Daarna vertrekt hij naar Bremen, waar hij een *madrich* (opleider) wordt in de jeugdbeweging Maccabi Hatzair. Gedurende deze tijd werkt hij als tuinman voor de kost.

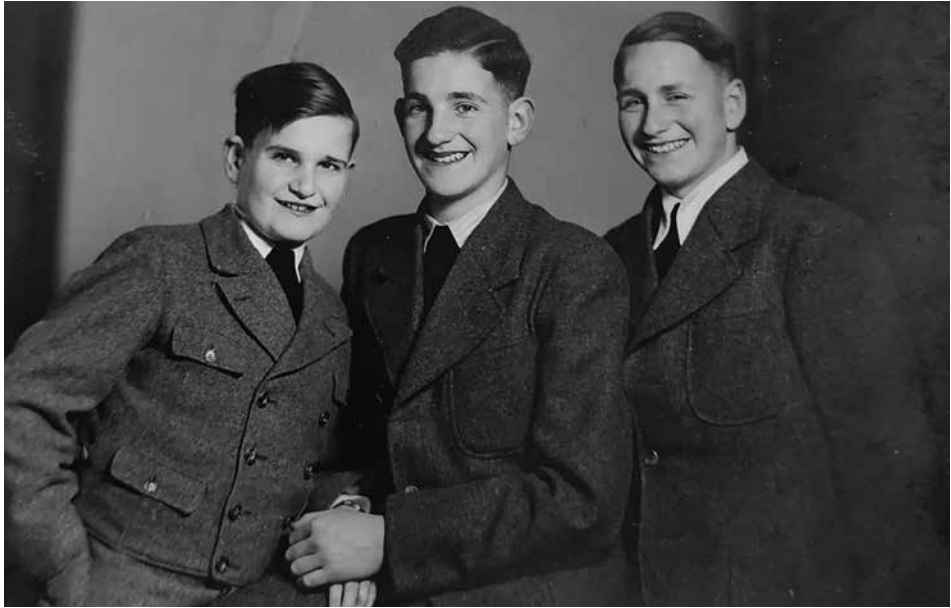

1936, Ernst Cosmann in Halbe, 16 jaar oud, weet precies wat zijn droom is

Ernst in Halbe, circa 1936. Foto: Kenneth Renberg, Jüdisches Museum, Berlijn

Na de Kristallnacht in november 1938, de nacht waarin op grote schaal Joden in elkaar geslagen en vermoord werden, hun bezittingen vernield en hun synagogen in brand gestoken, keert Ernst terug naar Bielefeld en zoekt, samen met zijn vier jaar jongere broertje Heinz, een manier om Duitsland te verlaten.

De broers Heinz, Werner en Ernst voor de laatste maal samen, Pesach 1938

Op 19 december 1938 komen de twee broers in Nederland aan. Ze worden opgevangen in het Rivierenhuis De Steeg in Rheden, waar een door nonnen gedreven opvanghuis was voor vluchtelingenkinderen. Ze blijven daar niet lang. Ernst vervolgt zijn zionistische idealen en begint, na een verblijf van enkele maanden in Amsterdam, aan zijn 'individuele training'. De individuele opleiding tot boer en scholing in taal, cultuur en geschiedenis zou de beste opleiding voor landbouwers zijn die in de toekomst 'Erez moeten opbouwen'. Hij gaat werken bij boer Oldenboom in het Gelderse Wilp. Zijn broertje Heinz komt terecht in het Paviljoen Loosdrechtse Rade in Loosdrecht, een opleidingscentrum dat bedoeld is voor kinderen die zonder hun ouders naar Nederland zijn gevlucht. Ook dit is gericht op emigratie naar Palestina. In Loosdrecht wonen ongeveer vijftig leerlingen die overdag hun opleiding volgen bij boeren in de buurt.

Heinz (links, tweede van boven) in Loosdrecht, 1941

Het rijbewijs van Ernst, dat hij in 1938 in Bremen haalde

De Palestina-Pioniers

De generatie van Ilse en Ernst, geboren rond 1920, raakte noodgedwongen begeistert door het zionisme: de gedachte dat de toekomst van het Joodse volk in Israël lag was uiterst actueel geworden toen de Duitse autoriteiten duidelijk maakten dat er geen toekomst meer voor hen was in hun vaderland. Als tieners maakten zij mee hoe de Joden in korte tijd werden gedegradeerd tot tweederangsburgers en buiten de 'volksgemeenschap' werden geplaatst. De Joden werden weggepest uit hun vaderland.

Al was minder dan 1 procent van de bevolking van Joodse afkomst, toch zagen de nazi's hen als de belangrijkste bedreiging voor de Duitsers en zij kregen de schuld van het verlies van de Eerste Wereldoorlog. Er zou een 'Joods-bolsjewistische samenzwering' zijn die het Duitse volk bedreigde. Direct na de machtsovername door Hitler in 1933 werden allerlei anti-Joodse maatregelen ingevoerd. Er werd een algemene Judenboykott afgekondigd tegen Joodse winkeliers en alle Joodse ambtenaren werden ontslagen. In 1935 werden de rassenwetten van Neurenberg uitgevaardigd waarin was bepaald dat Joden hun burgerschap verloren en dat Joden niet meer met mensen van 'Duits bloed' mochten trouwen. Hoezeer de Jodenhaat inmiddels was opgezweept bleek tijdens de Kristallnacht op 9 november 1938, toen opgehitste massa's in heel Duitsland Joodse huizen, winkels en synagogen aanvielen en vernielden. Zo'n 26.000 Joden werden opgepakt en in concentratiekampen opgesloten en honderden mensen werden vermoord. Door de machtsovername van Hitler in Duitsland had de zionistische droom een nieuwe betekenis gekregen. Voor de jonge generatie was het geen droom meer, maar de enig mogelijke toekomst.

Het zionisme

In 1886 was het boek *Der Judenstaat* van Theodor Herzl verschenen. Hierin trekt hij de conclusie dat het antisemitisme, dat onder het steeds sterker wordende nationalisme van de negentiende eeuw, vooral in Oost-Europa, tot Jodenvervolging en moordpartijen leidde, onoplosbaar was. De Joden moesten weg uit Europa en hun eigen natie stichten.